

REGINA LAUKAITYTĖ

EVANGELIKŲ LIUTERONŲ BAŽNYČIOS LIKIMAS
LIETUVOJE: ISTORIJA BE VOKIEČIŲ

Naujausią Lietuvos Bažnyčių istoriografiją 2011 m. kiek netikėtai papildė dar vienas darbas ir nauja pavardė – pasirodė liuteronų kun. Dariaus Petkūno knyga anglų kalba *Represijos prieš Evangelikų Liuteronų Bažnyčių Lietuvoje stalinizmo metais*¹. Jos autorius – diplomuotas inžinierius (baigęs Kauno technologijos universitetą) ir teologijos daktaras (po studijų Estijos Evangelikų Liuteronų Bažnyčios Teologijos institute ir Tartu universitete teologijos disertaciją apgynė Helsinkio universitete 2004 m.), jau išleidęs teologinių tyrinėjimų², dirbantis Klaipėdos ir Helsinkio universitetuose. Pastaroji aplinkybė tikriausiai yra atsakymas į klausimą, kodėl tokio turinio knyga pasirodė anglų kalba.

Netikėtumas susijęs ir su Lietuvos Bažnyčios sovietinio laikotarpio istorikų bendruomenei nauja autoriaus pavarde, ir su tyrimo objektu. Pasirodo, Petkūno teologinių bei istorinių darbų sąrašas yra gana ilgas, daugiausia tekstų – XVI–XXI a. aprėpiančios liuteronų istorijos tematika³. Tačiau šiame sąrašė – tik viena kita lietuviška leidykla. Autoriaus

¹ Darius Petkūnas, *The Repression of the Evangelical Lutheran Church in Lithuania during the Stalinist Era*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2011, 256 p.

² *Idem*, *Holy Communion rites in the Polish and Lithuanian reformed agendas of the 16th and early 17th centuries*, Klaipėda: Klaipėdos universitetas, 2007.

³ Svarbiausi darbai iš XX a. istorijos: „The Church in the Transition between Socialism and Capitalism“, in: *Nation and Religion: Aspects of European Identity*, Vantaa: Tummavuoren Kirjapaino, 2002, p. 23–34; *Resurgence of the Evangelical Lutheran Church in Lithuania after the Soviet Era*, Macomb: Lutheran Heritage Foundation, 2008; „The Struggle of the Lithuanian Roman Catholic Church to Save Vilnius Archcathedral“, *Suomen kirkkohistoriallinen seura / Finska kyrkohistoriska samfundet*, nr. 98 (2008), p. 92–135.

akademinei biografija susijusi (bent iš dalies) su pastaraisiais metais sparčiai besiformuojančiu nauju lietuvių istoriografijos fenomenu – baigę studijas užsienio universitetuose ir ten apgynę disertacijas bei įsidarbinę, mokslininkai savo darbus iš Lietuvos istorijos skelbia užsienio kalbomis. Būdinga, kad Lietuvos mokslo institucijos labai palankiai žiūri į jaunuosius „vakariečius“. Mūsų mokslo leidiniuose daugėja jų publikacijų (kartais net magistrų, neverčiant straipsnių į lietuvių kalbą), nors jose neretai esama didesnės ar mažesnės kompiliacijos iš lietuviškos istoriografijos požymių.

Tokio priekaišto jokių būdu negalima padaryti recenzuojamos knygos autoriui – jo knyga apie Lietuvos Liuteronų Bažnyčią stalinizmo metais yra visiškai nauja ir originali, dar daugiau – tai pirmasis toks išsamus šios problematikos darbas istoriografijoje. Jis grindžiamas Lietuvos bei Latvijos archyvų ir Lietuvos Evangelikų Liuteronų Bažnyčios konsistorijos šaltiniais. Tai, kad autorius yra liuteronų kunigas ir turi galimybę pasinaudoti bažnytiniais archyvais, – vienas didžiausių darbo privalumų. Atrodo, kad jis bene pirmasis šiuolaikinės Lietuvos dvasininkas, taip plačiai tyrinėjantis savosios konfesijos teologiją ir istorinę praeitį. Kitos Bažnyčios tokių specialistų per du nepriklausomybės dešimtmečius dar neišugdė. Antra vertus, dvasininko požiūris į savos konfesijos istoriją, persipynęs su vyraujančia pačios Bažnyčios pozicija, sugestijuoja išvelgti gilesnius bažnytinės savimonės bruožus.

Petkūno tyrimo objektas yra sovietų valdžios represijos prieš liuteronų tikinčiuosius ir dvasininkus 1944–1953 m., tad ir knyga sudaryta tarsi iš dviejų dalių: pirmojoje apžvelgiama iš karto po karo pradėta sovietų režimo akcija prieš Lietuvos vokiečius, antrojoje – keturių represijas patyrusių liuteronų kunigų baudžiamosios bylos ir vieno akylai saugumo agentų stebėto kunigo – Jono Kalvano (gerokai vėliau, 1976–1995 m., vadovavusio Lietuvos Evangelikų Liuteronų Bažnyčiai) – vadinamoji byla-formuliaras. Tiesa, nevenigiant platesnio Bažnyčių gyvenimo Lietuvoje konteksto, knygoje yra trumpų skyrelių apie sovietų režimo pastangas kontroliuoti Bažnyčias ir represijas prieš didžiausią bei įtakingiausią Katalikų Bažnyčią; panašiai tematikai skirtas ir vietoj išvadų esąs „Epilogas“. Pastarieji klausimai aptariami pasiremiant vien archyvų šaltiniais, tad atrodo, jog „netikėtumas“ abi-

pusis, – ne tik istorikams nauja autoriaus pavardė, bet ir jam menkai žinomi su analizuojama problematika susiję istorikų tyrimai (ypač Arthuro Hermanno, kuris straipsniuose ir monografijoje yra išsamiai analizavęs Lietuvos Evangelikų Liuteronų Bažnyčios XX a., taip pat ir sovietinio laikotarpio, istoriją).

Darbo įvade autorius suformulavo pagrindines savo tezes – jo nuomone, liuteronai buvo vieninteliai Lietuvoje krikščionys, kurie patyrė sovietų režimo represijas būtent dėl tikėjimo (p. 13, 19). Duomenys apie suimtus keturis iš aštuonių Lietuvoje dirbusių dvasininkų leido autoriui apibendrinti, jog nukentėjo net 50% evangelikų liuteronų kunigų (p. 6, 13, 18). Knygos reverse skelbiamos užsienio recenzentų tekstų ištraukos, kurias bene pirmiausiai perskaitys leidiniu susidomėjęs žmogus, rodo, kad autoriaus argumentai įtikino pirmuosius skaitytojus: „Kiti krikščionys Lietuvoje taip pat buvo persekiojami, bet liuteronai persekioti labiausiai. Jie kentėjo kaip grupė paprasčiausiai dėl to, kad buvo liuteronai“, – tokia citata parinkta iš dr. Charleso Evansono iš Fort Wayne'o (JAV, Indiana) teologijos seminarijos atsiliepimo (plg. su knygos autoriaus mintimis p. 32, 38, 40, 61, 63).

Išskirtinės evangelikų liuteronų situacijos, didžiulių aukų, patirtų stalinizmo metais, išryškėjimas verčia bažnytinės srities istoriką suklusti: nei istoriografijoje, nei archyvuose neteko aptikti duomenų, kad Evangelikų Liuteronų Bažnyčia kurioje nors Sovietų Sąjungos respublikoje būtų traktuojama išskirtinai negatyviai ir be atodairos naikinta, kaip, pavyzdžiui, Unitų Bažnyčia Ukrainoje* ar jehovistai 1939–1940 m.

* 1945–1946 m. Unitų Bažnyčia Ukrainoje buvo likviduota. Tuometinio Ukrainos KP pirmojo sekretoriaus Nikitos Chruščiovo inspiruota „iniciatyvinė grupė“ sudarė prisijungimo prie Stačiatikių Bažnyčios savanoriškumo regimybę. Visi penki Unitų Bažnyčios ordinarai buvo suimti, apkaltinti kolaboravimu su naciais ir perduoti Karo tribunolui. Arešto išvengė tik sutikę pereiti į stačiatikybę dvasininkai, gi tikintieji sužinojo esą stačiatikiai. Panašiomis priemonėmis 1948 m. Unitų Bažnyčia sunaikinta Rumunijoje, 1951 m. – Slovakijoje. Ukrainos Unitų Bažnyčia legalizuota tik po 1989 m. įvykusio SSKP generalinio sekretoriaus Michailo Gorbačiovo susitikimo su poriežiumi Jonu Pauliumi II (Ольга Васильева, *Русская Православная Церковь в политике советского государства в 1943–1948 гг.*, Москва: Ин-т российской истории, 1999, p. 183–191; Hansjakob Stehle, *Tajna dyplomacja Watykańu*, Warszawa: Real Press, 1993, p. 201–202, 216 ir kt.).

okupuotose teritorijose*. SSRS archyvuose yra dokumentų, atspindinčių represijų organizavimą prieš religines grupes, kurios *a priori* traktuotos kaip antisovietinės, tačiau kas paskatino autorių suformuluoti minėtą teiginį apie Lietuvos liuteronus?

Petkūnas knygoje daug vietos skiria istoriografijoje žinomiems dokumentams, atspindintiems sovietų režimo pastangas iš karto po okupacijos, jau 1944 m. lapkritį–gruodį, suregistruoti SSRS okupuotoje teritorijoje likusius vokiečius, jų mišrių šeimų narius ir pan. 1945 m. pradžioje jie pradėti tremti į SSRS gilumą (p. 27–63). Lietuvoje liuteronai tapatinti su vokiečiais, nes tarpukariu daugumoje jų bažnyčių pamaldos vyko vokiečių kalba, Bažnyčioje vyravo vokiečių kilmės dvasininkai ir tikintieji. Asmens sąsajos su liuteronų parapija buvo tiesioginis „vokiškumo“ ženklas vykdomųjų komitetų bei saugumo pareigūnams, sudarinėjusiems vokiečių sąrašus.

Vis dėlto akivaizdu, kad režimo represijos buvo nukreiptos ne tiesiogiai prieš liuteronus kaip religinę grupę, o prieš SSRS gyvenusius vokiečius, tikėjimas tebuvo instrumentas, padėjęs juos identifikuoti. Tai, kad su vokiečiais buvo išstremta daug etninių lietuvių (istorikės Nastazijos Kairiūkštytės apskaičiavimais, 1945 m. gegužę apie trečdalį⁴,

* 1951 m. pradžioje Josifas Stalinas pritarė SSRS MGB ministro Viktoro Abakumovo iniciatyvai, išdėstyta rašte „Apie būtinybę iškelti iš vakarinių Ukrainos ir Baltarusijos sričių, Moldavijos, Latvijos, Lietuvos ir Estijos SSR antisovietinės jehovistų sektos narius ir jų šeimas“. Iš Lietuvos buvo numatyta iškeldinti 76 jehovistus (48 šeimas), tikriausiai tiek jų netrukus buvo represuoti (М. И. Одинцов, Совет Министров СССР постановляет: „Выселить навечно!“, Москва: [s. l.], 2002, prieiga per internetą <https://religiophobia.appspot.com/jw/smspv.html>, žiūrėta 2012 10 29; 1988 m. gegužės 12 d. LSSR KGB slapta pažyma apie 1941–1952 m. išstremtus Lietuvos gyventojus, Vytautas Tininis, *Sovietų Sąjungos politinės struktūros Lietuvoje ir jų nusikalstama veikla*, Vilnius: Margi raštai, 2008, p. 437).

⁴ Nastazija Kairiūkštytė, „Lietuvos vokiečiai – pirmieji pokario metų tremtiniai“, *Lietuvos istorijos metraštis. 1993 metai*, Vilnius: Poligrafinių paslaugų įmonė, 1994, p. 102. Straipsnio autorė rašė, jog 1945 m. gegužės 3 d. organizuotos vokiečių deportacijos metu iš 812 išstremtųjų trečdalis buvo lietuviai. Ji pastebėjo, kad 1949 m. vasarą Lietuvoje vis dar gyveno 1700 šios tautybės žmonių, daugelis jų tapo vėlesnių trėmimų aukomis. 1946–1952 m. trėmimų metu žmonių tautybė nebūdavo nurodoma, todėl nėra galimybės suskaičiuoti visų iš Lietuvos išstremtų vokiečių (minėti straipsnio p. 99). Petkūnas taip pat disponuoja su 1944–1945 m. vokiečių tremtimi susijusiais šaltiniais.

autorius nuomone, – dar daugiau, p. 60), skatina analizuoti klausimą, kodėl jie buvo palaikyti vokiečiais ar susijusiais su nacių Vokietija, o ne konstatuoti faktą, jog sovietų pareigūnai sudarinėjo tremtinių sąrašus nusirašinėdami liuteronų parapijų *status animarum*. Antraip reikėtų paaiškinti, kodėl 1953 m. Lietuvos SSR vis dar veikė 29 liuteronų parapijos bei filijos, turėjusios nuo 150 iki 2500 parapijiečių⁵. Įdomu, kad paties autoriaus žiniomis, Liuteronų Bažnyčia ir jos dvasininkai sovietų valdžios laikyti „lojaliais“ (p. 75).

Knygoje pasakojamos istorijos žmonių (tik lietuvių), kuriuos vietos vykdomųjų komitetų bei saugumo pareigūnai įtraukė į numatytą ištremti vokiečių sąrašus, anot autoriaus, „paprasčiausiai todėl, kad jie buvo liuteronai“. Bet archyvų dokumentai leido autoriui parašyti visą skyrių apie tai, kaip šie vietiniai sąrašai buvo tikrinami centrinėje NKVD būstinėje Vilniuje, siekiant dar kartą „atsijoti“ vokiečius (p. 32–41). Tad kurgi argumentai, įrodantys, kad „liuteronai vieninteliai iš tradicinių krikščionių konfesijų Lietuvoje patyrė represijas kaip grupė“ (p. 13)? Kokio masto buvo tokios represijos? Beje, knygos autorių sudomino tik lietuvių liuteronų likimas, tarsi vokiečių kilmės gyventojai (kurie ir buvo tikrasis sovietų režimo represijų taikiny!) po karo Lietuvoje būtų priklausę kitai Bažnyčiai ar jų ištrėmimas būtų savaime suprantamas.

Galbūt labiau pagrįstas kitas Petkūno teiginys apie pusę represuotų liuteronų dvasininkų? Antrasis pasaulinis karas beveik sunaikino Lietuvos Evangelikų Liuteronų Bažnyčią – jau 1941 m. didelė dalis jos narių (ne vien vokiečiai) pasinaudojo galimybe išvykti į Vokietiją, išvažiavo visa šios Bažnyčios konsistorija, Lietuvoje liko tik penki liuteronų kunigai (iš buvusių 32)⁶. Nacių okupacijos metais situacija iš esmės nepasikeitė, nes ėmę grįžti repatriantai nebesiejo savęs su Lietuvos liuteronų bendruomene ir Bažnyčia. Tad, palyginus su padėtimi 3-iajame–4-ajame dešimtmetyje, Bažnyčia labai sumažėjo; vis dėlto teiginys, jog sovietų režimo represijas patyrė net pusė dvasininkų, kelia abejones. Kaip

⁵ Konsistorijos pirmininko Anso Baltrio 1953 m. sausio 27 d. „Lietuvos TSR Evangelikų Liuteronų Bažnyčių bei Filijų 1948 ir 1952 metų Statistinės žinios“, Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R 181, ap. 1, b. 74, l. 40.

⁶ Arthur Hermann, *Lietuvių ir vokiečių kaimynystė*, Vilnius: Baltos lankos, 2000, p. 260.

minėta, Petkūno duomenimis, parapijose jų dirbo tik 8. Perskaičius knygą galima spėti, jog remiamasi 1948 m. statistika (p. 75), nors nenurodomi nei informacijos šaltiniai, nei dvasines pareigas parapijose ėjusių kunigų pavardės. Tiesa, duomenys įvairuoja, ir knygos „Epiloge“ galima perskaityti, kad 1944–1953 m. nukentėjo 4 iš 7 evangelikų liuteronų kunigų (p. 239).

Atrodo, autorius išleido iš akių aplinkybę, kad bet kuri Bažnyčia yra gyvas organizmas, padėtis joje kinta. Archyviniai šaltiniai leidžia teigti, jog stalinizmo laikotarpiu liuteronų dvasininkų Lietuvoje buvo daug daugiau. Tiesa, 1945 m. pradžioje jų tebuvo 7⁷, bet 1947 m. balandį Evangelikų Liuteronų Bažnyčios konsistorijos pirmininkas Erikas Leijeris valdžios pareigūnams įteikė oficialų 10 parapijose dirbusių kunigų sąrašą⁸. Nepaisant to, kad prabėgus vos keleriems metams 3 jų mirė ir dar 3 buvo suimti (pats Leijeris ir Jonas Mizaras 1949 m., Jurgis Gavėnis 1948 m.), 1953 m. pradžioje Lietuvoje dirbo 9 liuteronų kunigai, mat stalinizmo metais buvo iššventinami ir nauji dvasininkai*. Tad teiginys, jog pusė liuteronų dvasininkų tuo laikotarpiu Lietuvoje patyrė sovietų režimo represijas atrodo gerokai perdėtas. Pasklaidžius 1944–1953 m. archyvines bylas ir išsiaiškinus parapijose dirbusių liuteronų kunigų pavardes, galima sudaryti bent 20 asmenų sąrašą**, iš kurių minėti trys buvo suimti ir išsiųsti į pataisos darbų lagerius, Leijeris su Mizaru ten ir mirė.

⁷ Konsistorijos pirmininko A. Baltrio „Pranešimas apie Evangelikų Liuteronų Bažnyčios veiklą Lietuvoje“ [1953 m. kovo mėn.], LCVA, f. R 181, ap. 1, b. 74, l. 38.

⁸ Konsistorijos pirmininko E. Leijerio 1947 m. balandžio 29 d. raštas Religinių kultūrų reikalų tarybos prie Lietuvos SSR Ministrų Tarybos įgaliotiniui Alfonsui Gailevičiui, *ibid.*, b. 17, l. 41. Baltris aptarnavo Kretingos parapiją, Jonas Degys – Būtingės, Alfredas Freibergas – Mažeikių, Gavėnis – Jurbarko, Kalvanas – Tauragės, Leijeris – Žeimelio, Jonas Megnius – Žemaičių Naumiesčio, Mizaras – Kauno, Mikas Preikšaitis – Batakių ir Teodoras Valteris – Budbergės (Latvijoje, tačiau atvykdavo į kunigų neturėjusias Lietuvos parapijas).

* Antai 1950 m. buvo ordinuoti ir paskirti į parapijas Jurgis Sprogis ir Jonas Armonaitis, 1951 m. – Arvydas Briedis ir Martynas Klumbys, 1952 m. – Vilius Burkevičius (Konsistorijos pirmininko A. Baltrio 1953 m. sausio 27 d. „LTSR Evang. Liut. Bažnyčios ordinuotųjų kunigų sąrašas 1953 m.“, *ibid.*, b. 74, l. 4).

** Baltris, Degys, Freibergas, Gavėnis, Kalvanas, Leijeris, Megnius, Mizaras, Preikšaitis, Valteris, Burkevičius, Fricas Kadagys, Briedis, Klumbys, Martynas Ponešis, Armonaitis, Jonas Albužis, Sprogis, Petras Knispelis, Mikas Krenertas.

Reikia pastebėti, kad pokario evangelikų liuteronų dvasininkų sąrašuose nėra latvių kilmės kun. Gustavo Rauskino, kurio baudžiamąją bylą autorius detaliai pristatė savo monografijoje (kaip vieno iš keturių represuotųjų, p. 76–91). Šis kunigas sovietų okupacijos sulaukė eidamas dvasines pareigas ne Lietuvoje, o Latvijoje (prieš karą buvo šios valstybės pilietis). 1945 m. jis buvo suimtas ir nuteistas 10 metų pataisos darbų lageryje bausme Liepojoje. Tiesa, 1932–1944 m. Rauskinas buvo latviškos Alkiškių parapijos (dab. Akmenės rajone) klebonas, o po tremties grįžo gyventi į Lietuvą. Vis dėlto sovietų represijas jis patyrė ne čia, jo pavardė, be abejonės, jau figūruoja analogiškame kaimyninės šalies represuotų kunigų sąrašė.

Rašydamas knygą Petkūnas visą dėmesį sutelkė konkrečioms archyvinėms byloms, jų santraukų vertimui į anglų kalbą, bet į akiratį nepateko bendresni Evangelikų Liuteronų Bažnyčios funkcionavimo stalininiu laikotarpiu klausimai, pvz., jos valdymo, vadovybės santykių su naujuoju režimu problemos. Perskaitęs knygą skaitytojas nieko neįžinos apie liuteronų tikinčiųjų, maldos namų ar parapijų padėtį, apie kitus (nerepresuotus, bet greičiausiai taip pat akylai kaip ir Kalvanas stebėtus) dvasininkus, apie jų iššventinimo Bažnyčios persekiojimo sąlygomis aplinkybes.

Susidomėjęs platesniu Bažnyčios veikimo kontekstu, susipažinęs su didesne šaltinių baze ir išgilinęs į istoriografiją autorius greičiausiai būtų pasukęs analizės, tyrimo linkme ir susilaikęs nuo kategoriškų vertinimų apie išskirtinį sovietų režimo nepakantumą evangelikams liuteronams. Panašaus masto represijas Lietuvoje patyrė ir Katalikų, ir Sentikių Bažnyčios: stalinizmo metais buvo represuoti jų vadovai, į kalėjimus ir pataisos darbų lagerius pateko apie trečdalis dvasininkų. Gi liuteronų tikintieji tremti selektyviai ne dėl priklausymo religinei grupei, o dėl sovietų režimo požiūrio į Bažnyčios „vokiškumą“. Būtent todėl tremtinių dalia ištiko ir dešimtis niekuo dėtų lietuvių liuteronų šeimų, bet tai nebuvo masinis reiškinys, kurį būtų sąlygojęs išskirtinis režimo nepakantumas evangelikams liuteronams kaip religinei grupei.

Petkūno knyga savotiškai reprezentuoja lietuvių istoriografiją užsienyje – ji greičiau galėtų būti traktuojama kaip istorijos šaltinis. Mat didžiąją jos dalį sudaro detalus archyvinių bylų turinio atpasakojimas.

Skaitytojui anglų kalba tai tikrai informatyvus darbas, puikiai atspindintis stalinizmo epochą, saugumo pareigūnų veiksmus. Lietuvos istoriografijos kontekste tokia knyga atrodo kitaip – istorikai jau du dešimtmečius dirba buvusiam saugumo archyve ir vargu ar gali pasitenkinti net labai iškalbingu archyvinių bylų pateikimu. Autorius užpildo nemažai Evangelikų Liuteronų Bažnyčios istorijos „baltųjų dėmių“, bet toks pasirinktų bylų išskleidimo metodas neatvėrė visos Evangelikų Liuteronų Bažnyčios gyvenimo 1944–1953 m. panoramos, neleido pamatyti represijų padarinių Bažnyčiai ar atskiroms liuteronų parapijoms.

Knygos paraštėse lieka daug problemų bei diskusinių klausimų. Autorius aiškiai „perlenkė lazda“ paskelbdamas lietuvius evangelikus liuteronus ir jų dvasininkus didžiausia stalininių represijų auka. Jeigu kas nors stalinizmo metais Lietuvoje ir patyrė panašų į Ukrainos unitų ar SSRS jehovistų likimą, t. y. žinojo, kad nebus toleruojami Lietuvos SSR, – tai buvo vokiečiai, tačiau – esminis skirtumas – jie persekioti ne dėl tikėjimo (nors absoliuti dauguma, be abejonės, priklausė Liuteronų Bažnyčiai), o dėl kompromituojančios tautybės. Vokiečių kilmės liuteronų eliminavimas iš tokios problematikos darbo verčia abejoti, ar tautiniai barjerai, suskaldę Lietuvos Evangelikų Liuteronų Bažnyčią 1918–1940 m., jau yra įveikti ir kitataučiai parapijiečiai suvokiami kaip imanentinė jos dalis.